

„A filozófia 1900-as pillanata” Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (3. rész)

(*Logika és lélektan*) Zalai Béla disszertációjában, *A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszerében* antipszichologista alapállást foglal el, és egy nem ‘absztraháló’, hanem ‘közvetlen’ demonstrációval megkísérli azt igazolni. „Merő ellentétben Husserlrel, ez a direkt lelki történés formáinak, összefüggéseinek leírása; ezen formák és összefüggések fogalmi ismerete fogja megadni az általános tárgyi csoportosítás elveit, ezzel az ismerettan és logika alapköveit.”¹

Zalai művének interpretálásához szükségesnek láttam, hogy – azon túl, amivel ő maga a kifejtés során foglalkozik – kitérjek arra is, amit *ismert*, amiből *kiindult*, ám amit a közvetlen tapasztalás kedvéért *zárójelbe tett*: a husserli érvelésre, és kiemelten annak némely problematikusnak tartott pontjára. Ezt a következők indokolják. Husserl feltételezte, hogy a logika törvényei *a prioriak*, Zalai nemkülönben. Vajon kellően alátámasztott-e egy ilyen előfeltevés, avagy *petitio principii*nek tekinthető? További fő kérdések a *relativizmus* és az *evidencia*.

Ezen a ponton történeti kitérőt teszek annak feltérképezése végett: milyen diszciplínákban és milyen más alapfeltevések kíséretében jelent meg a pszichologizmus és az antipszichologizmus? Milyen típusaik vázolhatók fel, és hol helyezkedik el egy ilyen felosztásban Zalai megközelítése? Innen pedig, visszakanyarodva a disszertációhoz, ismertetem Zalai transzformáció-fogalmát. A transzformáció jelenti a kapcsolatot Zalainál logikai és lélektani közt: mint arról a *Közvetlen tapasztalás* fejezetben már volt szó, itt a tagok közti relációk értelmiek, ami a tudatfolyamban jelenlévő logikai elemre világít rá.

Végül, Zalai rendszerelméletével vetem össze a logika függetlenségével kapcsolatos állásfoglalását: vajon a rendszerek pluralitása összeilleszthető-e azzal a nézettel, hogy a logika általános érvényű?

Definíció: a pszichologizmus értelmezése

A pszichologizmus kifejezés alapvető, de vitatott értelmezései: egyrészt a matematika és logika, másrészt a társadalmi-történelmi folyamatok pszichológiai jelenségekre való visszavezetése.

Zalai felfogásában a pszichologizmus azon álláspont, mely szerint a logika tételei a lelki történés részeit képezik, és olyan módszer, amely a logikai alapfogalmak pszichológiai geneziséét adja meg. Így a logika nem *a priori*ként, hanem empirikusként kerül tételezésre, ahol „a logika a lelki tünemények egy csoportjának rendszerezése a megismerés és a tudományos kutatás szempontjából, vagy a teória egyes változataiban ilyen tünemények alkalmazása, normatív fordulata.”²

Az antipszichologizmus, mint az igazság „függetlenség-elmélete”

Amennyiben a logikai törvények nem függenek attól, akinek számára adódnak, vagy sem, hogyan viszonyulnak a – nyelvben vagy gondolatban történő – *kifejezéseikhez*? Egy ítélet kimondása vagy elgondolása során csupán egy, már eleve *fennálló igazság* válik aktuálissá: e fogalom Bernard Bolzano prágai matematikustól és logikustól származik, akinek logikai munkássága jelentős hatást gyakorolt Husserl nézeteire. Az igazságok

Bolzano terminológiája szerint az egzisztálás értelmében (ellentétben a platóni ideákkal) nem léteznek; de fennállnak, akárcsak a *Satz an sich*-ek (magánvaló tételek/mondatok), amelyeknek részalmazát képezik. A fennálló-mivolt nem kell, hogy egybeessen a tapasztalati létezéssel: így vannak olyan fennálló ítéletek és mondatok, amelyeket sosem gondolt el, illetve mondott ki senki, mégis objektíve, magánvalóan igazak; Bolzano példájával: senki nem tudja elgondolni – holott fennáll arról egy helyes ítélet – hogy Japán összes almafáján hány virág nyíltott múlt tavasszal.

Ezen álláspontot nevezte el később Schlick az igazság *függetlenség-elméletének*.

Zalai a logika idealisztikus (a priori) jellegét, igazságainak axiomatikus voltát hangsúlyozza. A logikai alapfogalmakat ugyanakkor „a direkt lelki történés fogalmi (absztraháló) feldolgozásának szemléletében találjuk”, pontosabban az első, alapvető logikai kategóriához direkt módon jutunk el, a többi pedig ennek felhasználásával jöhet létre. A pszichologizmus elvetése tehát nem jelenti egyben azt, hogy ne lehettének fel logikai fogalmakat, relációkat pszichológiai úton; ez Zalai kísérletének egyik sarkalatos pontja, s ennek megállapításával kezdi tanulmányát: „Annak a ténynek felismerése, hogy a logika és az általa posztulált ismeretkritika empirikus alapon, a pszichológia adataival nem építhető fel, nem zárta el az evidens (a priori, axiomatikus) igazságok e két rendszerét régi pozitív alapjaitól.”²³

Az érvelés módszerei

Zalai disszertációjának célja kettős: egyrészt, ahogy a cím is jelzi, a közvetlen tapasztalat, mint rendszer leírása, másrészt e rendszer elválasztása a logikaitól. Ez utóbbi téma fonódik össze az antipszichologizmussal. Tehát nem elsősorban egy pszichologizmus-ellenes érvelésről van szó; ám hogy lélektani és logikai rendszerek szétválaszthatóak legyenek, le kell számolni a pszichologizmus lehetőségével, mivel különben a lélektani magába olvaszthatná a logikait. E leszámolás többféleképpen is megkísérrelhető: formális logikai, filozófiai vagy lélektani *keretben*; továbbá: direkt módon, antipszichologista álláspontból, avagy indirekt úton, a pszichologizmus felől, amennyiben kimutatjuk, hogy annak tételezései ellentmondásokhoz vezetnek. Ez utóbbit választotta Husserl.

Zalai nem alternatívát kínál vele szemben, nem tartja saját megközelítését jobbnak, csupán egy más rendszer keretében mozog, mely éppúgy saját jogán érvényes számára, mint Husserlé. Ő nem a pszichologizmus álláspontját veszi fel (hogy tarthatatlanságát kimutassa), hanem magát a ‘lélektanét’ – egy sajátos értelemben, mely leginkább Brentano pszichognóziájához és James introspektív tudatpszichológiájához áll közel, s nem a voltaképpen pszichológiához, mely a XIX. század végére elvált a filozófiától, s önmagát, mint empirikus, tapasztalati és kísérleti tudományt definiálta. Ám még ez utóbbit sem hagyta érintetlenül az antipszichologizmus: a wüzburgi iskola épp Husserl elgondolását akarta kísérletileg igazolni. Zalai azonban *ezt* a pszichológiát nem tartotta alkalmasnak ilyen vizsgálódásokra. A kísérleti lélektan nem nyújt direkt ismeretet, mivel nem áll a brentanói értelemben vett *belső észlelés* alapján.

Zalai a tudati életben olyan mozzanatot talál, melyet egyrészt *elkülönít* a wundti asszociációktól, másrészt *szembeállít* a james-i folytonossággal, s ezt *transzformáció*-nak nevezi el. Ez képez számára közvetlen hidat pszichikai és értelmi (tárgyi) közt, minthogy nem lélektani, *hanem* logikai, értelmi törvényszerűségek irányítják. Ehhez azonban szükséges feltételezni, hogy ha egy törvényszerűség logikai, akkor nem lehet lélektani. Ám jogos-e egy ilyen előfeltevés, illetve a logika és a lélektan milyen meghatározása mellett jogos, és mikor esik el? Vegyük szemügyre ehhez először Husserl levezetéseit,

és a velük kapcsolatos fő problémákat, melyek a logikai törvények apodiktikus voltát, a lélektan empirikusságát, a relativizmust és magát az antipszichologista érvelés lehetőségét (avagy lehetetlenségét) foglalják magukban.

Husserl indirekt érvelése

A *Logikai vizsgálódásokban* Husserl mintegy 100 oldalon keresztül tárgyalja lélektan és logika relációját. A pszichologizmus három fő *következményét* cáfolja meg:

„(A): *Első következmény*: Ha a logikai szabályok pszichológiai törvényeken alapulnának, akkor valamennyi logikai szabálynak ugyanolyan homályosnak kellene lennie, mint a megfelelő pszichológiai törvénynek. – *Cáfolat*: Nem minden logikai szabály bizonytalan. Ezért nem minden logikai szabály alapul pszichológiai törvényeken.

(B): *Második következmény*: Ha a logika törvényei pszichológiai törvények lennének, akkor nem lehetne azokat *a priori* tudni. Többé v. kevésbé valószínűk lennének, nem pedig érvényesek, s csak a tapasztalatra utalva lehetne őket igazolni. – *Cáfolat*: A logikai törvények *a priori*ak, apodiktikus nyilvánvalóság igazolja őket; érvényesek és nem csak valószínűk. Ezért a logika törvényei nem pszichológiaiak.

(C): *Harmadik következmény*: Ha a logikai törvények pszichológiai törvények lennének, akkor pszichológiai entitásokra vonatkoznának, például képzetekre és asszociációkra. – *Cáfolat*: A logikai törvények nem utalnak pszichológiai entitásokra.” (21–24§).

A logika státusáról. *A priori*ak-e a logikai törvények?

Bizonyos szerzők szerint egy logikai törvényre is mondhatjuk, hogy *valószínűleg* minden ember elfogadja; és – ahogy G. Heymans mondja – csak azért vagyunk ezekben biztosabbak, mint más *pszichológiai* törvényekben, „mert egész életünkben napról napra, óráról órára kísérleteznünk kell a tudati jelenségek közti emez elemi relációkkal.”²⁴ Wilhelm Jerusalem, aki a Husserl-bírálok közül egyedül ismeri el pszichologizmusát, azt mondja, hogy bár a matematikai és logikai törvények igazságában biztosabbak vagyunk, mint a fizikaiakéban és a biológiaiakéban, azok mégsem tekinthetők *a priori* ismerteknek. Látszólagos szilárdságuk abból fakad, hogy „olyan ítéletekből származnak, amelyek igazsága mindig önmagát bizonyította”. Jerusalem hipotézise szerint a logika törvényei *természetiek*; szillogizmusa pedig a következő: „Semmilyen természeti törvény nem *a priori* ismert. A logikai törvények természeti törvények. Tehát a logikai törvények nem *a priori* ismertek.” Husserlét pedig így idézi fel: „Semmilyen természeti törvény nem ismerhető *a priori*. A logikai törvények ismerhetők *a priori*. Ergo a logikai törvények nem természeti törvények.”²⁵ És hozzáfűzi: az ő minor premisszája – hogy a logika törvényei *természetiek* – módszerbeli szabály, melyet addig fog alkalmazni, amíg az gyümölcsözőnek bizonyul; míg Husserlé *önkéntes dogma*, mely számára nem kérdőjelezhető meg.

További, nem pszichologista szerzők egész sora állítja, hogy a logika törvényei nem *a priori*ak: J. Schultz (1903), E. Dürr (1903), H. Cornelius (1906), L. Nelson (1908), W. Schuppe (1901) és C. Sigwart (1904) mind egyetértenek ebben. Nelson szerint csak az emberi elme pszichológiai tanulmányozása mutathatja ki: a logikai törvények *feltételei* annak, hogy tapasztalhatunk. Ezzel még nem állítottuk, hogy a logikai törvények *dedukálhatók* a lélektaniakból. Sigwart azt mondja, csak öntudatunk pszichológiai elemzése révén fedezhető fel a logikai szükségszerűség: „Ha nem jelentkeztek ellentmondások tényleges lehetetlenségekként reális, konkrét gondolatmenetünkben, akkor hogy lehetne valaha is ilyeneket ellentmondásoknak tekinteni?”²⁶. Schuppe és

Dürr tagadja, hogy az *a priori* tudás és az induktív tudás közti megkülönböztetés világos lenne. Hogy például létezik sós anyag, ez empirikus tudás, de ezt nem induktív úton szerezzük, egyszerűen ezt találjuk. A logika tárgyaira is rátalálunk, noha nem észleléssel, hanem a rájuk gondolás reflexiójában. „S mindaddig, amíg [a logikai meghatározottságok] eme tudásba kerülése abból ered, hogy az adotton belül találunk rá valamire, e tudásba kerülést tapasztalatnak nevezhetjük.”⁷⁷

A pszichologizmus lehetséges érveire, melyek szerint a logikai törvények a természet törvényszerűségeiből erednek, vagy pusztán konvencionálisak stb., azt lehet felelni, hogy sem az induktív, tehát esetleges természeti törvények, sem a konvenciók nem alapozhatnak meg *a priori*, szükségszerű logikai törvényeket. Így azonban a *petitio principii* hibáját követnénk el, „dogmatikusan” feltételezve, hogy a logika törvényei ilyenek. Ezzel viszont épphogy nem győznénk meg azokat, akik a logikai törvényeknek más státuszt tulajdonítanak.

Ám feltéve, hogy nem pusztán dogmáról van szó, és az érvelést a fenomenológia kontextusába helyezve olyan redukálhatatlan különbséget találhatunk a logikai és nem-logikai törvények számunkra adódó *jelentése* közt, amellyel egy pszichologista is rendelkezik, de amelyről nem tud számot adni. Így a pszichologizmus abból kiindulva lenne cáfolható, amit maga is elismer. Azonban ekkor is fennmarad a Schuppe által feltett kérdés: „miképpen lehetséges az egyéni tudatban megkülönböztetni azt, ami az egyéni tudathoz, mint olyanhoz tartozik és belőle fakad, attól, ami általános érvényű?”⁷⁸

A lélektan státusáról

Husserl (A) feltevése többek számára *petitio principii*nek bizonyult. Schlick például úgy látja, hogy az ellenkező eredmény is kihozható, ha a konklúzió ellentétéből indulunk ki – tehát, hogy ‘a logikai struktúrák, inferenciák, ítéletek és fogalmak pszichológiai folyamatok eredményei’ –, s ehhez hozzátesszük, hogy léteznek egzakt logikai szabályok, akkor arra következtethetünk, hogy léteznek *egzakt pszichológiai törvények* is. Annak előfeltevése, hogy minden pszichológiai törvény bizonytalan, *petitio principii*.

Schlick szerint minden természeti és tudati törvény – kivétel nélkül – olyan egzakt, mint a formális logika törvényei; legfeljebb a róluk alkotott *tudásunk* lehet pontatlan. Így a (B) premisszának az a része, hogy a természeti törvények induktívok, csak valószínűségi, szintén nem helytálló. Schlick ezen a ponton újabb *petitio principii*-vel vádolja Husserlt: „Aki a logikai törvényeket a gondolkodás egzakt törvényeinek tekinti [ezáltal természeti törvényeknek is] természetesen tagadni fogja, hogy a természet *összes* törvénye csak valószínűleg érvényes...”⁷⁹

Míndez csupán azt mutatja, hogy más előfeltevésekkel, (más *petitio principii*ekkel) élve azt kapnánk: a lélektani törvények egzaktak. Schlick azt veszi alapul, hogy a lélektan természettudomány, és saját álláspontja az, hogy a természettörvények nem bizonytalanok. Ám szükséges-e ezt feltenni, hogy a lélektan egzaktságát állítsuk? Amennyiben a lélektant a természettudományok közé soroljuk, akkor feltétlenül.

Igaz, hogy a pszichológia – a filozófiától való elkülönülés óta – önmagát természettudománynak tekinti: legalábbis főbb paradigmáinak módszertanát ez a követelmény szabja meg. Emellett azonban *létezik* másféle lélektan is, e főbb áramlat mellett: ilyen volt Brentano pszichognóziája, Dilthey és Spranger szellemtudományos pszichológiája; ilyen a pszichoanalízis, az egzisztencialista és fenomenológiai irányzat stb.

Husserl azonban ezt nem veszi figyelembe, noha az ő fenomenológiájának egyik előfutára maga Brentano volt. „Számára a lélektan a 19. század második felének lélektana: Herbart, Fechner, Helmholtz és Wundt pszichológiája. A pszichologizmus

pedig ennek a lélektannak a törekvése arra, hogy a logikai alapelvek mibenlétét ne önmaguk logikai minőségében, hanem a logikai *tevékenység* pszichofizikai összefüggése felől, vagyis sajátos értelemben lélektanilag értelmezze.⁷¹⁰

Husserl a tudományok hármias felosztására alapoz (ténytudományok, normatív tudományok és tisztán teoretikus tudományok), s ebben a pszichológiát a ténytudományok közé helyezi el, míg a logikát – szemben a neokantiánusokkal – nem normatív, hanem tiszta tudománynak tartja, melynek tételei (szemben a normatívakkal) nemcsak adott területen, korlátozottan, hanem önmagukban és abszolút értelemben apodiktikusak.

Leginkább problematikus, ahogy a pszichológiához viszonyul, amikor „minden további nélkül és a nyilvánvalóan empirikus tudományokkal együtt ekvokálisan ténytudománynak tartja a pszichológiát.”⁷¹¹ W. Schuppe mutat rá, hogy Husserl nem teszi világgossá a lélektanról és a lélekről alkotott koncepcióját.

Amellett, hogy még maguk a kísérleti pszichológusok is megkülönböztették a lélektan tárgyát más kísérleti diszciplínákétól (amire a 2. fejezetben Wundt kapcsán fogok kitérni), a pszichológistának tekintett Brentano a lélektan módszereként a logikai argumentációt állapította meg, a lelkit pedig elsősorban az *intencionalitás mozzanata*, másodsorban a belső észlelés révén választotta el a fizikaitól. A belső észlelés tárgyait, szemben a külsőkkel, nem megfigyeljük, hanem tudunk róluk; s egyedül e belső észlelésből fakad *evidens*, biztos tudás. Ilyen alapon Brentano lélektana nem ténytudomány (bár mivel észlelésen alapul, empirikus), ismeretei nem indukción, hanem intuíción alapulnak. Erre vezeti vissza Brentano a logikai szférát: s ennyiben valóban „pszichologista”, hiszen nem ismeri el a logikai axiómák önmagukat megalapozó jellegét.

Az *evidencia* Husserlnél is alapvető fogalom; erre rövidesen visszatérek.

A lélektan meghatározása mellett problémát jelent a *pszichikai entitások* husserli koncepciója is. Husserl (C) érvében azt feltételezi, hogy a pszichikai entitások (melyekre a logikai törvények, ha lélektaniak lennének, mindenképpen utalnának) a korabeli szenzualista lélektanok megfelelően: asszociációk, képzetek stb. Azonban léteznek másfajta pszichikai entitások is, melyek közelebb esnek a logikához; és léteznek olyan pszichológiák is (pl. kognitív), melyek a lelki élet leírásához nem tartják szükségyszerűnek a szenzualista lélektani entitásokra való hivatkozást. Mi több, a würzburgi iskola, mely elsőként törekedett kísérletileg is a szenzualista asszociacionizmus meghaladására, Husserl nyomán alakult ki.

„A klasszikus pszichológiát az tette védtelenné a logikával szemben, hogy a természettudományos lélektan azonosította egy asszociatív szenzualizmussal”. „A logicizmus a reprezentáció elméletek révén integrálódott a pszichológiába.”⁷¹² Ez a pszichológia formalizálódása révén valósult meg. Az ismeretelméletben újra megjelenik a pszichologista attitűd a *tudásreprezentáció logikai elméletei* révén. Sokan vélekednek úgy, hogy az episztemológia kérdéseire a természettudományok adhatják meg a választ, „ugyanakkor a válasz célfüggvénye már nem az asszociáció világa, hanem a tudás logikai szerveződése.”⁷¹³ Quine például naturalizált felfogást vall ismeretelmélet és pszichológia viszonyáról: úgy vélekedik, hogy az episztemológia a pszichológia – s ezáltal a természettudomány – egy fejezetévé lesz, minthogy egy természeti jelenséget vizsgál.

A relativizmus problémaköre

Husserl kimutatja, hogyan vezet a pszichologizmus *szeptikus relativizmus*hoz, a prótagoraszi *homo mensura* tétel felújításához: ha a logika törvényei nem mások, mint gondolkodásunk empirikus-pszichológiai elemzés által megállapított törvényszerűségei, akkor – elvben –

egyszerre lehet igaz egy állítás és annak ellentéte; ez azonban magának az igazságnak a fogalmát teszi értelmetlenné. Az igazság tehát nem lehet az ítélésben; az ilyen, szkeptikus konzekvenciával járó elméletek még saját érvényességük alapját is elveszítik.

Ha az igazság az emberi nemre lenne viszonylagos, tehát gondolkodásunk empirikus-pszichológiai elemzés által megállapított törvénye volna, akkor, ha az emberi nem nem létezne, nem volna igazság. De akkor igaz lenne, hogy nincs igazság. S így az igazság nem lehet viszonylagos az emberi nemre, nem lehet attól függő (§36).

A *nemhez kapcsolódó relativizmus* álláspontját Husserl elsősorban Sigwartnál és Erdmannnál bírálta. Erdmann esetében Husserl számára a fő gond azon állítás, hogy a logikai törvények a jelen pillanatig bezárólag pusztán hipotetikus – csak az emberi nem tagjai számára – szükségszerűek. Erdmann lehetségesnek tartja gondolkodásunk oly radikális megváltozását, mely jelenlegi logikai törvényeinket érvénytelenítene; például kialakulhatna olyan *Übermensch*-faj is, mely részben vagy egészen új logikával rendelkezne; valószínű, hogy e faj képviselőit jelenlegi normáink alapján bolondoknak tekintenénk.

Husserl ellenvetése (§40): csak akkor lehetne elképzelni *alternatív logikák* lehetőségét, ha a logikai törvények empirikus, természeti, pszichológiai törvények lennének, hisz utóbbiakhoz képest mindig mindig lehetségesek alternatívák. A logikai törvények azonban – szemben az empirikusakkal – invariánsak: alóluk nincs kivétel.

A pszichologizmus elleni Husserli kifogás lényege tehát, hogy mivel a szkeptikus relativizmus önmagát cáfoló, és a pszichologizmus szkeptikus relativizmushoz vezet, a pszichologizmus önmagát cáfoló.

Először Paul Natorp (1901) fejezte ki kétségeit azt illetően, hogy a relativizmus és a szkepticizmus önmagát cáfolók lennének. Natorp szerint a relativizmus és szkepticizmus elleni husserli érvek is beleeshetnek a *petitio principii* hibájába: Husserl szerint ‘amint a relativista–szkeptikus álláspont megfogalmazódik, máris önmagát cáfolja’ – legalábbis azok számára, akik a logika objektivitását elfogadják. Viszont épp ez az, amit a szkeptikus tagad. Arra, hogy a szkepticizmus önellentmondás – mondja Brentano –, a szkeptikus „azt felelheti: ő nem ért egyet azzal, hogy az ellentmondások szükségszerűen hamisak, és hogy nem biztos abban, hogy semmi sem biztos; ő ezzel szemben abszolúte nem állít és nem tagad semmit.”¹⁴ Ilyen értelemben a szkeptikust nem lehet megcáfolni.

Aschkenasy úgy véli, hogy a relativista–abszolutista vitában az utóbbinak kell bizonyítania: „A relativista ezt mondja az abszolutistának: ‘Csak arra a tényre támaszkodhat, hogy a norma történetesen létezik. De ha ön még azt is állítja, hogy e norma feltétel nélkül érvényes, ... valójában csak körben járó érveléssel operálhat: a normát magával a normával bizonyítva. Így nem tudom elfogadni, hogy a norma minden tudat feltétel nélküli előfeltétele’.”¹⁵

Minden elgondolható elme a mi logikánknak engedelmeskedik? Husserl azt állítja (36§), hogy egy olyan elme fogalma, amely nem engedelmeskedik a logikai törvényeknek (a mieinknek), nonszensz lenne.

Aschkenasy elfogadja, hogy egy más logikájú tudatról nem tudunk tiszta képet (*klare Vorstellung*) alkotni; ez azonban nem jelenti, hogy egy ilyen tudat *fogalmát* ne alkothatnánk meg. A relativista azt mondhatja: igazság az, ami *rá* kényszerítőleg hat, amely elől, ha megismeri, nem térhet ki. Ettől azonban még posztulálhatunk egy *toto genere* más tudatot, melynek számára ez a kényszerítés egyáltalán nem adott, így *rá* az *igazság fogalma* nem alkalmazható. Így nem azt állítottuk, hogy egy más igazság lehetséges, hanem hogy e más tudattal kapcsolatban nem lehet igazságról beszélni, mivel ehhez az kell, hogy maga a logika legyen a kiinduló feltételezés – viszont épp ezt tagadjuk.

A *species-relativizmus* védelmében W. Jerusalem ama husserli kijelentést cáfolja, hogy ‘egyazon ítélettartalom nem lehet igaz az egyik species számára és hamis a másik számára’. Jerusalem szerint azonban, ha két species teljesen eltérő ‘konstitúciójú’, akkor aligha lehet olyan ítélettartalmat találni, mely a kettő számára azonos lehetne. Beszélhetünk-e azonban állandó *ítéletalkotásról*, amennyiben a tartalom teljesen különböző? Jerusalem számára ez képtelenség: amennyiben a tartalom változik, az alkotás sem marad ugyanaz, és viszont. Így a nemhez kötött relativizmus, tehát hogy az igazságot az emberi tudásra korlátozzuk, egyáltalán nem abszurd álláspont.

Vezethet-e a formalizmus szkepticizmushoz?

Palágyi Menyhért ismeretelméleti munkáiban egyaránt állást foglalt a pszichologizmus és a formalizmus ellen, mely utóbbi váddal Bolzanót és Husserlt illette. 1902-ben megjelent *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik* című munkájának előszavában, a *Logische Untersuchungen*re reagálva ezt írja: „Úgy látszik, a pszichológia részéről fenyegető veszély helyébe új, a formalizmus veszélye lép... A pszichologizmus a szenzualizmus modern formája, a formalizmus viszont a matematika oldaláról fenyeget. A pszichologizmus az igazságot relativizálja, a formalizmus viszont abszolútizálja, pontosabban attól függetlennek tartja az igazságot, hogy elgondolja-e valaki, vagy nem.”¹⁶

Mivel a *szkepticizmus* Palágyi számára „minden tudomány nagy ellensége”, „ismeretani reszketegség”, „az emberi tudás életgyökerén rágódó legveszedelmesebb szellemi kórság”¹⁷, a formalizmus annyiban pozitív, hogy a szkepticizmushoz vezető pszichologizmus ellen fellép; ám hibája, hogy a másik végletbe esik. A formalizmus tehát maga is egyoldalúsághoz vezethet: az *igazság abszolútizálásához*. Jerusalemhez hasonlóan elveti Husserl gondolati aktus és tartalom közti megkülönböztetését: a kettő nincs egymás nélkül, szétválasztásuk absztrakció. Palágyi ennek megmutatására olyan példákat konstruál, amelyekben a kettő szigorú elkülönítése nem lehetséges: például a ‘most azt gondolom, hogy most gondolkozom’ mondatban gondolkodásomra gondolkodással reflektálok; így nem tudok elvonatkoztatni gondolkodásomtól, hiszen annak *tartalma* maga a gondolkodás. Amitől itt el kellene vonatkoztatnunk, az épp a mondat tartalma. Ilyen esetekben Bolzano és Husserl igénye – hogy egy ítélet tartalmát annak aktusától különválasszuk – nem teljesíthető.

A Husserl függetlenség-elmélete elleni támadások e vonulata szerint az igazság *függetlenség-elmélete* nemhogy elégtelen a relativizmussal szemben, hanem egyenesen *relativizmusba*, *szkepticizmusba* és *agnoszticizmusba* torkollik. Palágyi számára különösen döbbenetes Husserlnek az a kijelentése, hogy lehetnek olyan specicsék, amelyek mindenben tévednek: hiszen akkor hogyan zárhatnánk ki, hogy épp mi, emberek volnánk ilyenek? A függetlenség-elmélet az ideális és reális törvények teljes elkülönítésével *‘mélyseges szkepticizmushoz’* vezet.

Husserl viszontválaszában felszínes olvasattal vádolta Palágyit, továbbá azzal, hogy a *Logische Untersuchungen* II. kötetében írottakat nem vette figyelembe. Az ideális és reális szféra elválasztása nem jelenti kapcsolódásuk tagadását, így az ideálisról való tudás lehetetlenségét. A tiszta logika minden törvénye a reális szférában lehetséges gondolati aktusokra utaló univerzális kapcsolatot fejez ki.

Igazság-e az, ami független? – A fennálló igazságok ellen

Ama feltételezést, hogy vannak megragadásuktól függetlenül létező igazságok, Schlick keresztelte el (1910-ben) ‘az igazság függetlenség-elméletének’; ezt Husserl legvilágosabban Christoph Sigwart elleni bírálatában fogalmazta meg. Sigwart azt állította: *semmilyen*

ítélet nem lehet igaz, amíg valaki el nem gondolja. Husserl szerint viszont nemcsak a logikai törvényeknek képezi részét, hogy örök időkre, tehát felfedezésük előtt, és tekintet nélkül arra, hogy egyáltalán megfogalmazták őket, igazak, hanem olyan tudományos törvényeknek is, mint például a gravitációé (LU, §38).

Sigwart ez ellen úgy érvel, hogy Husserl az igazságot a valósággal keveri össze: az igaz/hamis fogalom pár eredeti jelentése alapján csak *következtetések* és *vélemények* lehetnek igazak/hamisak, melyek viszont *következtető* és *vélekedő* alanyok jelenlétét tételezik fel. Az igazság függetlenség-elmélete – tételek, mondatok független lényegekként való felfogása – ‘tisztá mitológia’. E ponton azonban megjegyezhető, hogy Husserl maga is hasonlóan fogalmaz, mikor azt mondja: Bolzano magánvaló kijelentései korábban a lét és nemlét közt függő, mitikus entitások voltak számára, később viszont már a mondatok *jelentését* objektívizáló tényezők, melyek ha különböző személyek ugyanazt a kijelentést teszik, identikusak maradnak.

Tények pedig nem lehetnek igazak vagy hamisak, csak *valóságosak*; igaz vagy hamis csupán a tényekről alkotott vélemény lehet – „így Husserl ugyanabba a fogalomzavarba esik, mint a Német Büntetőtörvénykönyv, amikor a ‘hamis tények ürügyéről’ beszél”¹⁸. Amíg tehát nincsenek emberi kijelentések, addig nincs semmi, aminek igazságát vagy hamisságát állíthatnánk. Viszont amint egy tételt megfogalmaznak – például Newton a gravitáció törvényét –, az visszamenőlegesen, a múltra nézve is igazgá válik, hisz a bolygók jóval Newton előtt is a gravitáció törvényének megfelelően mozogtak.

Sigwart tanítványa, Hans Maier (1914) kétféle értelmet különböztet meg, amely szerint igaz/hamis mondható ki ítéletekről: Newton előtt a gravitáció törvénye csak hipotetikusan avagy potenciálisan volt igaz, azaz igaz lett volna, ha kimondják. Csak a kimondott igaz ítéletek nevezhetők kategorikusan igaznak. Maiernél az igazság egy ‘transzcendensen adott’ tény és egy, az ítéletalkotásban előjött ítélet közt létrejött reláció; hogy ez fennálljon, mindkét relatum jelen kell, hogy legyen, különben nincs értelme igazságról beszélni.

Schlick a Sigwart-állította valóság/igazság egybemosásra keres magyarázatot. A függetlenség-elmélet ideák és tárgyaik közt olyan megkülönböztetést tesz, amelynek csak kézzelfogható tárgyak ideái esetében van értelme: más egy konkrét könyv és más annak bennem lévő ideája. Absztrakt ideák esetén azonban az idea tárgya nincs az ideán kívül, a kettő azonos; így a logikai kijelentések és az ítéletalkotás aktusa sem választható szét.

James Sigwarthoz egészen hasonlóan érvel. Kárhoztatja a racionalizmus azon elképzelését, hogy lenne olyan igazság, mely a megismerő szubjektumtól független. Az igazság a gondolathoz (ideához) tartozik, nem egy rajtunk kívüli realitáshoz. Igaz vagy hamis egy kijelentés lehet, ez viszont nem jelenti, hogy a dolog is az lenne, a kijelentéstől függetlenül.

Pszichológisták-e az antipszichológista érvelések?

Husserl azt írta: antipszichologizmusa azáltal vált lehetségessé, hogy eltávolodott mestereitől – itt Brentanóról és Stumpfól, illetve követőikről van szó, például Höflerről, Meinongról és Marty-ról. Husserl az újkantiánus filozófia jelentős részét is álcázott pszichologizmusnak tekintette: „a transzcendentális pszichológia is pszichológia”. A pszichologizmus (és a relativista szkepticizmus) viszont vádja 1901 és 1920 közt több tucat szerzőnél is megtalálható, ám tartalmában nem egységes. Az egyik csoport szerint Husserl az *evidencia* állítólagosan pszichológiai fogalmára építette tiszta logikáját. Mások úgy tartották, hogy Husserl platonizmusa nem más, mint rejtett

pszichologizmus. Pszichologisztikusnak mondják továbbá az ideális (törvények) / reális (tények) közti különbségtételt, mivel Husserl nem fejtette ki, az előbbieket hogyan ismerhetők meg. S végül számos kritikus szerint Husserl titkos pszichologicista volt, mivel a logikai alapvetések megfelelő területének „fenomenológiáját” illetve „leíró pszichológiáját” tartotta.

Az evidencia

Husserl többféleképp használja az evidencia kategóriáját. Egyrészt, evidensnek mondja, hogy *semmilyen más speciesnek nem lehetne más logikája* (§40). Ugyanakkor az igazság kritériuma nem lehet az evidencia (§51), annak ellenére, hogy minden *igazságnak-mint-olyannak* megfelel egy lehetséges (nem feltétlenül emberi) értelem *lehetséges ítélete*, amelyben az illető igazság evidensként kerül megtapasztalásra (§50).

W. Wundt szerint Husserl nem definiálja kielégítően alapfogalmait, például az evidenciát. Wundt úgy gondolja, hogy Husserl, mikor a logikai törvényekről kimondja, hogy evidensek, ugyanakkor az evidenciát e törvények érvényes voltára alapozza, körben forog; s hogy ebből kitörjön, az *evidenciát végső, tovább nem definiálható ténynek* tekinti. „S mivel egy tény csak akkor tekinthető létezőnek, ha valahogyan meg van adva egy percepción (*Anschauung*, intuíció) belül, érthető, ha a logicizmus a közvetlen percepciót és a definiálhatatlanságot ekvivalens igazolási módnak tekinti. ... Viszont minthogy minden közvetlen percepció pszichológiai folyamat, a közvetlen percepcióra való hivatkozás révén a pszichologizmusba esünk vissza.”¹⁹ Az evidencia alkalmazásának pszichologisztikus volta visszatérő vád Husserlt illetően. Volt, aki úgy látta: Husserl egész rendszerét erre a logikai kompetenciával nem rendelkező, *pszichológiai* adatra építette.

Schultz ugyan nem vádolja Husserlt pszichologizmussal, de az evidenciát nem tartja megbízhatónak: „minthogy sok olyan kijelentésről, amelyet valaha apodiktikusnak tekintettek, kiderült, hogy kétséges vagy hibás, valamennyi evidencia felülbírálandó ...”²⁰ Más szerzők épp azt bírálják, hogy Husserl kizárta az evidenciát, mint kritériumot a logikából és episztemológiából.

Schlick az evidencia kétféle husserli kezelése közti *ellentmondást* emeli ki. „Husserl ugyan elveti az evidenciát, mint az igazság kritériumát, de épp erre támaszkodik a pszichologizmus elleni támadásában. Husserl a függetlenség-elmélet védelmét egy helyen így kezdi el: ‘A következő reláció nyilvánvalóan adott (*durch Einsicht gegeben*)’; néhány oldallal odébb – mintegy az előző megerősítéseként – ezt olvassuk: ‘Ha nem bizhatnánk többé az evidenciában, akkor hogyan lehetne egyáltalán következtetéseket tenni, illetve azokat megvédeni?’ De hát ez mind semmi egyéb, mint az evidencia-elméletbe való menekülés! Semmi kétség, hogy az idézett mondatokban Husserl az ‘evidencia valódi elméletét’ támogatja, ugyanazt, amit a következő súlyos szavakkal vet el: ‘Kedvünk lenne megkérdezni, hogy amaz érzés [az evidencia] milyen tekintélyen alapul, hogyan garantálhatja egy ítélet igazságát, hogyan láthat el egy-egy mondatot az igazság pecsétjével, kijelenteni annak igazságát ...’ Semmi nem rejtheti el ama tényt, hogy szerzőnk itt ellentmond önmagának, még az sem, hogy különbséget tesz a ‘mondatokra’ vonatkozó evidencia ideális lehetősége és az *ítélet-alkotásra* vonatkozó valós evidencia között. Hiszen e kontextusban az igazság tényleges, valós ismeretével van dolgunk, azaz valós, pszichológiai evidenciával. Ténylegesen csak ez a valós evidencia létezik ...”²¹

Föllesdal szintén kiemeli, hogy Husserl relativizmus elleni érvei „nem oldják meg e nehézségeket, mivel a relativizmus tarthatatlansága az argumentumok összességében *petitio principii*.”²² Ez pedig épp az evidenciára való hivatkozásból ered.

Felmerül mindezek alapján a kérdés: egyáltalán lehetséges-e úgy megalapozni a logikai törvények független, önmagukban való érvényességét, tehát megcáfolni a pszichologizmust, hogy magunk ne legyünk kénytelenek valami pszichológiára (pl. az evidenciára, amennyiben ezt Schlick nyomán értelmezzük) hivatkozni? Frege azon az állásponton volt, hogy igen.

Frege az antipszichologizmus bizonyításának lehetetlenségéről

Frege már akkor a függetlenség-elméletet képviselte, amikor Husserl még pszichologista műveket írt, s ez utóbbiakat ő maga bírálta. Az absztrakciók Fregénél külön létmódot kaptak: például a *számok* valóságosak ugyan, de ettől még nem kézzelfoghatóak. A számok létmódja olyan, mint a fizikában a súlyponté vagy a geográfiában az Egyenlítőé, melyek nem úgy reálisak, mint maga a Föld, ám ettől még objektívek, nem a gondolkodás által létrehozottak; a gondolkodás csak felismeri, megragadja őket.

Husserlrel ellentétben Frege nem tartotta lehetségesnek, hogy a pszichologizmus hibás voltát logikailag bebizonyítsuk. Mivel az ilyen érvelés logikai törvényekre alapoz, nem lesz érvényes annak számára, aki maguknak a logikai törvényeknek szükségszerű voltát kérdőjelezi meg. Továbbá, a logika módszere valamely törvény igazságának eldöntésére, hogy azt egy másik logikai törvényre vezeti vissza; a semmi továbbira vissza nem vezethető tételek esetén a logika már nem tud bizonyítani. Ekkor már csak az evidencia marad, mely viszont pszichológiai tény, ezért a logikai vizsgáldások hatályán kívül esik.

A husserli érvelés ebből a nézőpontból ismét *petitio principii* sorozatának tűnik, esetleg még pszichologisztikusnak is; Frege nézőpontjából azonban szükségképp ilyenek kell lennie, lévén, hogy a két tábor közti szakadék áthidalhatatlan. Itt azonban két dologról van szó. Az egyik: bizonyítható-e a pszichologista számára, hogy álláspontja ellentmondásokhoz vezet? Ha tekintetbe vesszük, hogy ő nem fogadja el a logikát, viszont mi éppen ezt használjuk fel érvelésünkben, nem lehet, éppúgy, ahogy a szkeptikust sem győzi meg, ha állításainak ellentmondó következményeire mutatunk rá. A másik kérdés: bizonyíthatja-e a logika (avagy a matematika) saját önmagát megalapozó mivoltát? Ehhez arra lenne szükség, hogy végső axiómái önmagukat igazolják, hogy maguktól értetődőek legyenek. Frege épp erre hivatkozik az aritmetika megalapozása kapcsán. E magától értetődőség azonban nem tűnik lényegileg különbözőnek, mint maga az evidencia: egyik sem logikai fogalom; így Frege aritmetikájának alapjai sem tisztán logikai jellegűek. Ezt Frege eredetileg nem feltételezte, ám a Russell-paradoxon kapcsán később ő maga is belátta. Ezzel azonban nem mondtuk, hogy e nem tisztán logikai alap éppen pszichológiai lenne; egy ilyen lehetőség ugyanakkor megfontolandónak tűnik. A következőben a pszichologista oldal különböző elgondolásait és érveit veszem ezért szemügyre.

Empirizmus és pszichologizmus

John Stuart Mill a társadalomtudományokat a pszichológiára látja visszavezethetőeknek, továbbá az egyén primátusát hangsúlyozza; ezért lesz egyszerre támadási alap a szociális és a platonisztikus ismeretelméletek számára. „Az etológia, az elme deduktív törvényeinek tudománya és a megfigyelésen és kísérleten alapuló pszichológia az összes ‘morális tudomány’ (i. e. társadalomtudomány és humanióra) alapja lesz. A társadalmi jelenségek törvényei csupán a társas állapotban összekötött emberi lények cselekedeteinek és szenvedélyeinek törvényei, s nem is lehetnek mások.”²³ Az alaptudománynak, a pszichológiának alaptörvénye pedig az asszociáció (l. később).

Mill a matematikai igazságokat nem *a priori*aknak, csupán jól megalapozott empirikus általánosításoknak tekintette, a logika szillogizmusait pedig látszólagos következtetéseknek; szerinte egyedül az induktíve megalapozott (tapasztalati bizonyítékokon alapuló) univerzális premisszák igazi következtetések.

Gondolat-ökonómia

Ernst Mach úgy véli, a filozófia felülemelkedhet idealizmus és materializmus ellentétén: a gondolkodók csak azért jutnak e hamis alternatívákhoz, mert a testi és szellemi jelenségeket jogtalanul szembe állítják egymással, holott ezek azonos, semleges jellegű elemek – érzetek – különbözőképp megszervezett, összekapcsolt komplexumai. Szubjektív, ha valamely érzetet azon más érzetekkel való kapcsolatában vizsgálunk, melyek összessége a testet alkotja; objektív érzetek pedig azok, amelyek összessége a többi fizikai tárgyat alkotja. Mach szélsőséges pozitívizmusának nézőpontjából a metafizikai fogalmak a tudományban és tudományfilozófiában is túlsúlyban vannak; a tudományt meg kell szabadítani minden nem tapasztalati elemtől. Egyetlen hiteles ismeretforrás az érzékelés, melynek tárgyai: színek, hő, szagok, hangok stb., nem pedig testek, még kevésbé atomok, abszolút tér–idő–mozgás, okság, anyag, hatás, vagy a newtoni mechanika egyéb fogalmai. A tapasztalat csak az állandóan változó és egymástól független érzéletek sokaságát biztosítja számunkra. A fizika feladata, hogy az észlelés elemei közti kapcsolatok törvényszerűségeit leírja.

Mach radikálisan empirista tudományfilozófiát dolgoz ki. Ismereteink létrejötte érzékszerveink elemi érzetadatai útján történik. Minden tudásunk ezekre épülő hipotézis, hogy melyiket választjuk: ökonomikus elv alapján dől el. A leghasznosabb és legegyszerűbb hipotézis nyer. Az ego is érzetadatokból levont hipotézis az érzetek tapasztalójáról, s a testi egőről szóló hipotézisekkel kezdődik. Az egónak nincs egysége, azt teljesen hipotézisekből építjük fel. Mach – az *alkalmazkodás* darwiniánus gondolatára építve – az önmagunkról való tudást, minden más tudással együtt, adaptívnek tekinti.

Az érzeteket meghaladó összes fogalom segít környezetünk megértésében, irányításában és prognosztizálásában – így a különböző korok és kultúrák eltérő, de azonos létjogosultsággal rendelkező fogalmi rendszereket hoztak létre. Amitől egyik mégis hasznosabb a másiknál, az átfogóbb és ellentmondásoktól mentesebb volta miatt lehetséges; ám ez nem jelenti, hogy igazabb is annál: csupán ökonomikusabb. Így viszont sem induktív, sem deduktív bizonyítás nincs; az elméletek számára egyetlen igazolás szükséges: hogy az alkalmazás próbáját kiállják.

Mach elvei a pozitívista pszichologizmus (főként Hume és Mill) hagyományait idézik. Célja olyan *egzakt pszichológia* létrehozása, mely éppúgy evidenssé tenné az észlelés elemeinek ismeretét, mint amilyen például a fizikai látványban a szín vagy az alak nehézség nélküli elkülönítése. Így szerinte a pszichológia elemi részfolyamatait az elemi fizikai folyamatok analógiájára kell elképzelnünk – s az érzetek lebontása egyszerű összetevőikre az empirikus tudomány módszerével kísérrelhető meg. Mach 1886-ban megjelent *Die Analyse der Empfindungen* című munkájában a pszichofizika ismeretelméleti konzekvenciáinak adott hangot. Nem állt szándékában filozófiai rendszert alkotni, ám a lelki életnek pusztán az érzetekre való visszavezetése filozófiai álláspont: *érzet-monizmus*, amely szerint valójában csak az érzetek léteznek. Így nem az érzetek szimbólumai a tárgyakkal, hanem a tárgy tekinthető egy viszonylagos stabilitással rendelkező érzet-komplexum gondolati szimbólumának. A fizikai tárgyak s az én „csak gyakorlatias, mozgósító talentumok, gondolkodás-ökonómiai összefoglalások.”²⁴ Érzetek kapcsolataiból – ha azok kellően gyakoriak – keletkeznek a viszonylag állandó

érzetkomplexumok, amelyeknek nevet adunk. Ilyen komplexumok a testek, ilyen az én is. „Nem az én az elsődleges, hanem az elemek (érzetek). Az elemek alkotják az én-t.” Mach radikális tudatelemzésével Avenarius empiriokriticizmusa rokonítható, különösen a lélektan és fiziológia viszonyának kérdésében.

Mach és Zalai – egy problematikus interpretáció

Zalai disszertációjában többen is machista szempontot fedeznek fel – lévén, hogy ha csak érzetek vannak, nincs értelme a ‘közvetlen tapasztalaton’ túl másról beszélni –; így például Grezsa Ferenc is, aki szerint *A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere* „machista szempontú, de eklektikus ismeretelmélet”. Beöthy Ottó²⁵ kimutatja, hogy a Machra való utalás – annak ellenére, hogy a Zalai-kommentárokból visszatérő elem – tévedés; bizonyítékként Zalai egy Machot bíráló mondatára hívja fel a figyelmet *A rendszerek általános elméletéből*: „Mach elmélete nem igazi valóság, ‘állandói’ – bár logikailag ragyogóan kivitelezettek – száználmas látszatelepre vannak kárhozotva, és a saját felfogásunknak ezzel az elmélettel nincsen semmi közös vonása.”²⁶

Úgy tűnik, Zalai már korai munkáiban sem osztozott Mach szemléletmódjában: antipszichologista logikai realizmusa eleve ellentmond a machi relativista hozzáállásnak. Bár valóban a közvetlen tapasztalás adatait veszi vizsgálat alá, ezt részben azért teszi, hogy abból – a transzformáció, mint tudati jelenség révén – valami nem-tapasztalatit: értelmet, logikait bontson ki, mely minden empiriától függetlenül is fennáll.

Sándor Pál megjegyzése szerint Zalai disszertációjának tárgya se nem ismeretelméleti, se nem machista, hanem pszichológiai: a transzformáció jelenségének vizsgálata. A transzformáció matematikai, fizikai, biológiai fogalmát Zalai vezeti be a tudati jelenségeket leíró tudományba. Mindezt elfogadhatjuk, noha a pszichológiai téma mellett ki kell emelnünk a szerző antipszichologista és tárgyelméleti szemléletét is.

Zalai *A realitásfogalom típusairól*²⁷ című munkájában Machról mint a *logikai immanencia* egyik megalkotójáról tesz említést; erre a logikát illető nézetei kapcsán még visszatérek.

Husserl a gondolat-ökonómiával szemben

Husserl a machi „*gondolat-ökonómia*” elvét – tehát, hogy a logikai törvények „túlélési értékkel” rendelkeznek, avagy alkalmazásuk révén könnyebb az emberi tudást egységessé tenni – éppúgy nem tartja alkalmasnak a logika igazolására, mint a pszichológiai megalapozást. Az ilyen okoskodás – mondja – a *hysteron-proteron* fallációjába esett, mivel a gondolat-ökonómia eleve feltételezi a racionalitás és egységesség ideáljának érvényességét, de nem képes azt megmagyarázni. „A norma ideális érvényessége annak előfeltétele, hogy egyáltalán beszélni legyen érdemes a gondolat-ökonómiáról”; a tényleges gondolkodást az ideális norma alapján értékeljük, *ezután* vesszük észre, hogy az gyakran úgy zajlik le, *mintha* az ideális norma irányítaná (§56).

A gondolat-ökonómia kritikájának problémái

A gondolat-ökonómia husserli kritikáját is kifogásolták; Jerusalem egyenesen dogmatikusnak nevezte. Husserl – mondja Jerusalem – pusztán azért nem tekinti a logikai törvények adekvát magyarázatának a gondolat-ökonómiát, mert ez konfliktusban volna ama dogmájával, hogy ezek *a priori* törvények. „Mi, pszichologicisták úgy hisszük, hogy a logikai törvények a tudományos gondolkodás fejlődésének az eredményei és e gondolkodás továbbfejlődésével együtt fognak tovább fejlődni. Azért hisszük, mert ez egyezik a tudati étellel kapcsolatos koncepciókkal, amely eddig mindig igaznak

bizonyult. Számunkra ez a hit nem dogma, hanem heurisztikus módszertani szabály. Semmi nem mutatja, hogy a logikai törvények a prioriak... A gondolat-ökonómiával szembeni husserli érvelés számomra azt sugallja, hogy szerzője ezt akarja mondani: »A gondolat-ökonómia jó, megvilágosító elv. Hasznos a logika számára. De a logika igazolására nem használható, mert nincs benne az én logikai bibliámban.«²⁸

A pragmatizmus pszichologista vonulata

James és Schiller a logikáról

James radikális empirizmusa sok ponton a machi érzet-monizmusall áll rokonságban, például amikor így fogalmaz: egyes tapasztalatok „a megismert dolgok szerepét játszószák, mások a megismerő szubjektumokét. Tökéletesen definiálható e két szerep anélkül, hogy magának a tapasztalatnak a szövedékéből kilépnénk... Az alany-tárgy, reprezentált és reprezentáns, dolog és gondolat szerepkörök tehát olyan gyakorlati megkülönböztetést jelentenek, amely minden jelentőséget nélkülöz, kizárólag FUNKCIONÁLIS jellegű, tehát nem ontológiai...²⁹

James továbbá elveti az igazság függetlenség-elméletét, amint arról a Husserl-írálatok kapcsán már volt szó. Mivel James a *pragmatizmus* keretein belül fejtette ki igazságelméletét, azt hihetnénk, hogy ezen irányzat egyöntetű alapállását képviselte, ám ez nincs így: a pragmatizmus előfutára, Peirce (aki Jamessel egy társaságot hozott létre, ugyanakkor elhatárolódott annak egyes nézeteitől) a matematikai okoskodást megkérdőjelezhetetlennek, minden kritikán felül állónak tartotta. A logika Peirce szerint független pszichikai állapotainktól, s az igazságnak nem kritériuma sem a megelégedettség, sem a hasznosság. A pragmatizmus irányzatát napjainkig megosztja a ‘logicisták’ és a ‘pszichologisták’ véleménykülönbsége.

James pragmatizmusa Peirce maximájából indul ki: a cél a jelentés világossá tétele, ami úgy lehetséges, hogy meghatározzuk azon értelmes különbséget, amelyet egy hipotézis igazsága eredményezne. Míg azonban „Peirce számára a pragmatikus maxima elsődlegesen az analízis módszere és az ‘intellektuális koncepciók’ jelentésének magyarázata... James egyszerűen azonosnak tekinti az igazságot a verifikációval.”³⁰ James számára egy fogalom azt jelenti, amit csinálunk vele (ami a funkciója); igazsága a sikeres cselekvésben áll. Egy idea egyszerű eszköz; a hagyományos empirizmus – túl sok figyelmet fordítva az ideák eredetére, és keveset funkciójára – csak a tapasztalás elkülönült elemeit veszi számba. Az ideák, mint tapasztalati elemek mindig a jelentésüket kiteljesítő jövőbeni tapasztalathoz viszonyítottak. A pragmatizmus: radikális empirizmus.

James a *Létezik-e 'tudat'?* című esszében fejtette ki először a radikális empirizmus tanát. Rámutatott arra, hogy a hagyományos filozófiában szinte minden összefüggött elme és anyag, szubjektum és objektum megkülönböztetésével, dualizmusával. Amennyiben ezt kétségbe vonjuk, radikálisan felül kell vizsgálnunk az igazság hagyományos korrespondencia-elméletét.³¹

James maga pszichologistának mondható, amennyiben az igazságot fajunk szerinti-nek gondolja (*species-relativizmus*). A gondolat-ökonómiai felfogáshoz hasonlóan azt tartja igaznak (egyfelől), ami segít összefüggést, koherenciát teremteni különböző tapasztalataink közt (hogy a számtalan jelenség nyomon követését lerövidítsük – ez a tétel, és az adaptáció hangsúlyozása közelít leginkább a gondolat-ökonómiához). Az igazság következő kritériuma is egybevág a fentiek alapállásával, mely az adaptációt emeli ki: a tágabb értelemben vett hasznosság. Egy gondolat igazságát hatásai mérik; éppúgy szükséges tehát annak verifikálása, mint a természettudományban. Az ismeret nem teljes addig, amíg nem konkludál cselekedetbe.

Az igazság így ki van téve a relativitásnak, hisz emberről emberre, de egy embernél időről időre is *változik*. Továbbá, ahogy Russell levonja a következtetést (melyet James nem fogadott el, de Russell számára nem is tudott cáfolni): „ez az állítás: ‘A létezik’, pragmatista értelemben igaz lehet akkor is, ha A nem létezik.”³³²

Bergson, mint már utaltunk rá, James *Pragmatizmusának* francia kiadása elé írt bevezetőt, melyet azután saját kötetébe is felvett. Bár utal arra, hogy volnának fenntartásai, ezekre nem tér ki, és alapvetően megvédi James-et azokkal szemben, akik szkeptikusnak bélyegezték: „Mondtak olyanokat, hogy James pragmatizmusa voltaképp egyfajta szkepticizmus, hogy lealacsonyítja az igazságot, hogy alárendeli azt az anyagi hasznosságnak, hogy elbátortalanítja az objektív tudományos kutatást. Ilyen interpretáció soha nem jut annak eszébe, aki figyelmesen olvassa a művet, s igencsak meglepné azokat, akik abban a szerencsében részesültek, hogy magát az embert ismerték. Nála jobban senki nem szerette az igazságot...”³³³ E szubjektív véleményt Bergson alapvetően azzal támasztja alá, hogy a pragmatista igazság-felfogás ’előre tekintő’, és míg „*más tanok számára az új igazság felfedezés, a pragmatizmus számára az feltalálás.*”³³⁴

A pragmatikus F. C. S. Schiller nem a logika pszichológiai megalapozását hangsúlyozta, hanem a formális logika elégtelenségét (*Formal Logic, 1912; Logic for Use – An Introduction to the Voluntarist Theory of Knowledge, 1929*). A formális logika véleménye szerint jogosulatlanul vonatkoztat el a kijelentések konkrét közlésétől, e közlés helyétől, idejétől és körülményeitől. A kijelentések igazsága szituációfüggő. A formális logika továbbá „nem veszi figyelembe a gondolkodás, a pszichikum reális folyamatát. Csak a szavak formájára van tekintettel, nem jelentésükre. A premisszák igazsága nem érdekli.”³³⁵

A logika Arisztotelész óta azon az elven nyugszik, hogy a tudományt csak a speciesek, univerzálisok érdeklik. A darwinizmus azonban megmutatta, hogy e speciesek *nem fixek*, változnak. Az identitás elve annyit tesz, hogy kiválasztjuk A egy minőségét: ám ez nem szükségképpen végeles.

A kizárt harmadik princípiuma ellen Schiller pragmatikus érvet hoz fel: nem mindig áll az, hogy muszáj választanunk, ez a céltól és a dolog használatától függ.

A speciesek változékonyságával szemben csak az egyén reális, így a tudmánynak vele kellene logikusan számot vetnie. Formális logika helyett hipotézisekre és igazolásra van szükség.

Evolúció és logika

A Husserl kapcsán ma is feltehető kérdés: lehetnek-e *alternatív logikai rendszerek*, amennyiben a logikát a lélektan alapozza meg? Helmholtz az 1880-as években a tér-konceptiókra nézve vélekedett így, mivel szerinte térszemléletünk eleve tanult, s például a nem-euklideszi geometriák megjelenése magát a szemléletet is megváltoztathatja. Husserl számára azonban képtelenségnek tűnt, hogy létezhetnének alternatív logikák – a mai tudatelméletben, kognitív kutatásban viszont épp ez az egyik központi idea. Pl. Dennett szerint a logikai rendszerek kialakulása is *evolúciós* kérdés. Ezek szerint nincs egy abszolút érvényű, normatív rendszer, melyhez a többi, alternatív eleve igazodik?

A lélektani antipszichologizmus

A wüzburgi egyetemen Brentano, Stumpf és mások megteremtették a közeget az új kutatás számára, melynek egyik alapkérdése: hol helyezkedik el a logika (az absztrakumok) a világ rendszerében. Ezen irány a lélektan számára értelmelte a századelő *antipszichologista* filozófiai és logikai hullámának egyes aspektusait, amennyiben

azokra a pszichológia megújításával reagált. Szakítva a szenzualista felfogással – mely a gondolkodást szemléletes képek asszociációjával jellemzi –, elsőként tették kísérletezés tárgyává az absztrakt mentális reprezentációkat. A logika az absztrakciók, mint mentális valóságok jellemzéséhez nyújthat segítséget. Később ezen elképzelés bontakozott ki a kognitív pszichológiában.

Az antipszichologizmus felfogásával egyezik az egyéneken felüli realitás eszméje is. Az iskola egyik legfőbb fogalmi újítása, a függvényyszerű *propozicionális reprezentáció* a modern kognitívizmus kulcsfogalma lett. A megismerés szemléletlen aspektusainak kísérleti igazolása világít rá arra, hogy a hagyományos lélektan rejtett előfeltevése a szenzualizmus volt. Itt kapcsolódott a pszichológia az antipszichologista fordulathoz: a gondolkodás az egyéni tudaton túlmutató tényekre és jelentésekre irányul – olyan mentális realitásokra, melyek elgondolásuktól függetlenül is fennállnak, s amelyek jellemzése a pszichikaitól független logikai szféra hatókörébe tartozik.

Ennek alapján a mai kognitív pszichológusok a gondolkodáspszichológiát a propozicionális, logikai központú megismerési modellek előfutárának tekintik. Sőt, ma épp a szemléletes reprezentációt tartják igazolásra szorulóknak úgy, mint annak idején az absztrakttat.

Az igazság relativizmusa és a logika általános érvényessége Zalai munkáiban

Zalai rendszerelmélete a plurális megközelítés alapján áll; a kommentár szerint: „... az abszolút realitás csakis a rendszer belső nézőpontjából abszolút, sőt csakis ebben létezik: önmagában, minthogy meghatározott predikátumokkal tételezzük, önmagában nem állhat fenn. *A fogalmak*, magyarázza [Zalai], csakis bizonyos filozófiai-metafizikai rendszer nivóján értelmezhetők.”²³⁶ „... az igazságot a rendszer megszabta normának kell tekintenünk, melynek sajátos létmódja az *érvényesség*.”²³⁷ „Szerinte tehát rendszeren bizonyos struktúrákat kell értenünk, melyekben konstituálódik az *igazság*, a jelentés, a lényeg és a fenomenológia többi kategóriája.”²³⁸

„Ez a felfogás azonban – írja Zalai – nem szkepszist és határozatlanságot hoz gondolkodásunkba, nem teszi annak ‘lehetőségét’ kérdéssé, hanem egy helyesen felfogott és a fizikai tudományok alapvetésében tiszta öntudatra jutott relativizmus filozófiai megalkotását létesíti.”

A logika e ‘relativista’ felfogás ellenére is – noha maga is rendszer – általános érvényű, legalábbis nem függ a tényektől. Különböző tulajdonságrendszerű világok Zalai szerint nem zárják ki egymást – azaz *a logika törvényei függetlenek az adott világ tulajdonságaitól*. „A privát rendszeren kívül bölcselünk szerint a relációk, azaz a logikai rend világa az egyedül ‘objektív’.”²³⁹

Zalai tehát olyan értelmezést ad, amelyben a logika önmagát megalapozóan érvényes, a pszichikaitól (az embertől mint *speciestől*) és az adott világtól egyaránt független; emellett azonban nem az egyetlen rendszer, és léteznek olyan rendszerek is, melyekben a logikai relációk ‘heterogén elemek’, melyekben a logikai mint olyan egyáltalán nem foglal el jelentős helyet (pl. az esztétikai rendszer); végül, van olyan rendszer is, melynek a logikaival szemben prevalenciája van: jelesül a metafizikai rendszer. Ez utóbbi sem érinti azonban a logikai rendszer függetlenségét.

Pszichikai és logikai kapcsolata

Az *a priori* logikában, írja Zalai, „a pszichikai tények a lelki történet kapcsolatából kibontva, keretéből kinövesztve, a mindent felölelő általánosságban felfogott tünemények (valóságok) egyik alapformájaként jelennek meg.”²⁴⁰

A lelki jelenségek összefüggésébe a lelkit mint alapformát transzcendáló tárgyi forma is beletartozik; a pszichikai alapformák teljesen absztrakt jellegűek. Ezzel alapozza meg Zalai, hogy a logikai kategóriákat a lelki történés absztraháló feldolgozása révén lelje föl.

A lélektani transzformáció logikai jellege

Zalai – disszertációja bevezetésében – megkülönbözteti a valóság lelki és tárgyi aspektusát: mindkettő a rendszerezés egy típusának konstrukciója. Mint hangsúlyoztuk, a lélektani tematika nem jelenti egyben az empirikus-pszichologista felfogás igenlését; a logikai alapfogalmak pszichológiai geneziséét Zalai is egyértelműen tagadja. Bolzano nyomán – vagy vele párhuzamosan – a lélektani és a logikai valóság között az absztrahálás relációját állapítja meg. Bolzano *Satz an sich*je, bár az egyfajta idea, nem örök létező, mint Platónnál, hanem a *tényleges állítások önállóvá tárgyasított értelme*, téren és időn kívül. Zalai szerint pedig a logikai alapfogalmakat a direkt lelki történés fogalmi (absztraháló) feldolgozásának szemlélésében találjuk. A disszertációban a transzformáció jelenti a kapcsolatot lélektan és logika között, mivel az az empirikus tapasztalat számára adott lelki művelet, amelynél azonban a tagok közt a lélektanitól eltérő – közvetlenül szemlélhetetlen, de világos és értelmi összefüggés – áll fenn.

Zalai a wundti asszociáció-típusokkal állítja szembe transzformáció-fogalmát. A transzformáció a szimultán asszociációtól a következőkben különbözik:

1. A különálló tagok közt nincs összeolvadás, tehát
2. hiányzik az érezhető átmenet, a *szakadatlan* folytonosság; így
3. minden fölmerülő transzformált tartalom *szakadást* jelöl, teljesen új elem, s a tudatfolyamatnak új jelleget ad.
4. A tagok közt nem empirikusan megfigyelhető összefüggés, hanem értelmi reláció van.
5. A végső formában mindkét tag explicite szerepel, s
6. a két tag tetszőlegesen összeválogatott lehet.
7. A szimultán asszociációnál a direkt tapasztalat nem észleli, illetve csak határozatlanul észleli a tagok közti relációt, amelyet csak utólagos, reflektív és mesterséges analízis révén tud kimutatni; a transzformációnál viszont az értelmi reláció egyértelmű, határozott.

Zalai példáival: szimultán asszociáció egy újrafelismerési folyamat – a tegnap látott kép beleolvad a ma látottba; jól reflektálható, hogy ez miként történik, de a benyomásban a két tag nehezen különíthető el. Transzformációnál a most látott képet egy – bármilyen – megelőző tudattartalom miatt másnak látom, mint amilyenek más tudattartalom után látnám. Átmenetet, összeolvadást nem észlelek: a második tag az elsőt teljesen kitörli a tudatból.

A direkt tapasztalás számára az összefolyamat mindig centrális, a tárgy a centrummal, az intencionális énnel való összefüggésben jelenik meg. Hogyan vonatkoztatunk el a pszichológiailag adottól, hogy eljussunk a logika rendjébe? Az éntől való absztrakció által, tehát a tárgyat a centrumtól elvonatkoztatva. A tisztán tárgyi relációk pedig – azonosság, ellentétesség, okság stb. – logikai kategóriák. Ezek az alaptételek, bár mint abszolút törvényszerűségek lényegesen különböznek a pszichológia empirikus törvényszerűségeitől, a lelki jelenségek absztrakt momentumaiban találják meg azt az alapot, ami nekik a „belátás”, a „közvetlen személet”, a „szükségyszerűség” vagy *a priori* igazság jellegét bizonyítja az empirikus lefolyás *a posteriori* törvényszerűsége mellett.

A (logikai, metafizikai) pszichologizmust Zalai elképzelése szerint a rendszerteremtő aktusok nyugtalanító ténye hívta életre, mivel nem konstataáltak sem az aktusok transzcendenciáját, sem az őstapasztalást. Így az aktusokat tisztán lelki és rendszerezett tartalmakként értékeli – ez a pszichologizmus fő problémája.

Zalai a tudomány és filozófia fejlődését, új problémák és rendszerek megjelenését is elhatárolja mindenfajta pszichológiától: „az imént mondottaknak az égvilágon semmi közük a pszichológiához, például az alkotás pszichológiájához és a zsenialitáshoz: a probléma és a megoldás közötti objektív kötelekekre vonatkoznak.”⁷⁴¹

A pszichologizmus ellen szól Zalai a *Közvetlen tapasztalás...* mellett a *Rendszerek általános elmélete* című munkában: „A pszichologizmust alapvetően csak saját fegyvereivel lehet legyőzni: mert minden szellemi történés pszichikai, az egyes szellemi momentumok lényegét nem a tudat sajátágaival mérhetjük össze.”⁷⁴² Ezen érvelés hasonló alapokon áll, mint amikor Zalai *A közvetlen tapasztalás...* lapjain a tudat fogalmát elemzi: a tudaton nem lehet túllépni, és a tudatba nem lehet belépni; mindig a tudatban vagyunk.

(*Encomium mortis*)⁴³ Erasmus *Encomium moriae* című bölceleti esszéje inspirálta e művet, a cím is ennek analógiájára született; ezzel a szerző az ókori latin encomium-irodalom hagyományához kapcsolódik. A kérdés megoldása – vagy szimbolikus megoldása – viszont már a rendszerelmélet alapjain áll, amelynek integráns része a formanyag ellentétnek a rendszerszerkezet problematikájára való alkalmazása. Így jelenhet meg a halál a létezés formaprincípiumaként, ill. az élet kereteként. A halál paradoxona ez: ‘nincs’, ugyanakkor formát ad, „a világegyetemet lehetőségeiben konstruáló erő formaeszköze.” De mindez csak az élet perspektívájából mutatkozik így; nézhető-e más horizontról? Felemelkedhet-e az ember az élet ‘nívójáról’ a halál ‘nézővonalába’? Élet a halál nélkül: formátlan, isteni, nyers matéria – de nézhetjük-e önmagában, megérthetjük-e a halál nélkül? „Hátha, a mint elvettük a halált, nem marad semmi? Hátha az élet nem több a halálnak, mint a halál az életnek?”

A halál szempontjából az élet a formaprincípium; a pusztá halálért-levő lehetőség; „ahogy a halál formálja az életet, úgy az élet is formálja a halált: szolgálja a halált.” A halál az élet fantáziája – az élet a halál fantáziája. Egyik a másikkal matériája; egyik a másikkal formaprincípiuma. Első tekintésre nem tűnik szembe ez az egység; az ember többnyire az életet tekinti szubsztanciálisabbnak, az élet prioritásáról van meggyőződve. A „filozófiára érő” gondolat azonban a halál mind közvetlenebb ismeretéhez emelkedik fel. Az életben minden hangsúly, komoly szó a halál szava; „ez ad a logosnak reliefet és értéket; ... és vannak, a kik nemcsak a hangokat hallják: a silence meghallói a halál személyes ismerősei.” Hogyan adja meg a hangtalan az élő gondolat hangsúlyát? Mindaz, ami az életben nem a halálhoz tartozik, mesterkéltsé, színjáték-szerű, nem tényleges: „festett függönyök, festett arcok, festett szenvedély, játszott pose, súlytalan lépés, hamisan dimenzionált idő...”

A halálhoz való viszonyulás lehet mindennapi vagy *tulajdonképpen*: ez kerül kifejtésre Heidegger egzisztenciális analitikájában⁴⁴, amelynek az *Encomium*mal analóg gondolatai: 1., hogy a halál magában az életben (jelentalólétben) gyökerezik: „A halál, amennyiben ‘van’, lényegszerűen mindenkor az enyém... A meghalásban megmutatkozik, hogy a halált ontológiailag a mindenkori enyémvalóság és az egzisztencia konstituálja.”; 2., hogy a halálhoz való előrefutás az autenticitás feltétele: „Az előrefutás nem más, mint a *legsajátabb*, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége, vagyis a *tulajdonképpen egzisztencia* lehetősége.”⁴⁵ Zalai eszmefuttatásának lényege ebbe az

irányba mutat, amennyiben a halálhoz még nem viszonyuló élet hangsúlytalanságát leplezi le, kiélezve a halál jelentőségét az emberi egzisztencia szempontjából, s élet és halál kölcsönviszonyát: „A halált nem engedhetjük el, mert elveszítjük az életet”; „az életet nem adhatjuk fel, mert megsemmisítjük a halált.” E szimmetrikus reláció rejtélyes lehet pusztán az élet felől tekintve; evidencia azonban annak, aki a halált éppoly közvetlenül ismeri, mint az életet, így a kettőt egységben képes látni.

Ez a szemléletmód kultúránk emberére nem jellemző; az „európai átlag” mély meggyőződése az élet prioritása a halállal szemben – összefüggésben az élet és az egyéniség kultuszával, illetve azzal, hogy az életbeli törekvések és tettek nem rendelkeznek az életen túlmutató reális kontextussal. Éppen ez jelenti az élet súlytalanságát: amíg a halál „súlyos lépése nem dobban e színpadi deszkán, csak a histriók bábjátéka az”; a halál figyelmen kívül hagyásával a tettnek nincs valódi komolysága. S éppígy illuzórikus mindaz, amit az élet a halálról mondani tud anélkül, hogy saját relatív nézőpontjából – az időbeliségből – kilépne, minthogy a halál „nincs az időben... minden ‘időn kívüli’, amit az élet fantáziája teremtett, fikció, tudatos csalás, egy örök vágy hypostasisa.” Az élet örök vágya saját örökkévalósága, vagyis az időnkivüliség – tehát a halál, „az egyetlen időn kívüli valóság: az örök vágy beteljesülése.” A halál az élet határa; mégis: az élet lehetősége arra, hogy időbeliségből kilépjen.

Az esszé kezdetén a gondolat *tárgya* a halál, de a szó még az életé; majd a szerző élet és halál szimmetrikus viszonyát mondja ki, mint két inkompenzurábilis, transzcendens *rendszer* egyensúlyát és harmóniáját; de ezután tovább lép innen is, a súlypontot a halálra helyezi át – az élet prioritásától a halál prioritásáig jutva el. A két rendszer egyensúlyának megállapítása a fogalom, az elmélet szintjén történik; Zalaiánál, mint megmutattuk, az elméleti megértés tendenciája, hogy önmagát a közvetlen (direkt) átélés irányában haladja meg. Ismeretfilozófiája, rendszerezéstana egy ponton mindig átfordul; nyelvezete ennek megfelelően költőibb és paradoxiaálisabb lesz – a kifejezett gondolkodás kevésbé érthető önmagában, szükség van arra, hogy a sokszor homályos, egyéni használatú terminusok mögött a megélt gondolatba belehelyezkedjünk. Mindez mutatja, hogy Zalai filozófiájának szerves és a racionálistól nem elhatárolt része az, amit ő maga ‘őstapasztaltnak’ nevezett; ez utóbbi ugyanakkor egzakt gondolatainak továbbvitelét teszi lehetővé. Ahogy Révész Géza írja: Zalai „főleg arra törekedett, hogy a felmerülő kérdéseket élesen precizírozza, minden vonatkozásukban próbának vesse alá... Gondolati képei közül a legelvontabbakban is van valami bensőséges, megélt, ami teljesen az ő személyes életéből fakadt, és rá visszahatva teljes személyét átítatta.”⁴⁶

Az *Encomium Mortis* a halál súlyát érzékelteti az élet viszonylatában; ennek körülményéből bontakozik ki az élet és halál közti megélt reláció, miközben a két rendszer az emberben találkozik, kinek létét eredendően az átélés mélységeiben határozza meg. A gondolat tárgya fokozatosan az átélés tárgya lesz – illetve az átélés alánya, kinek legeredendőbb vágya az örökkévalóság. A halál és élet most egyedül e misztikus vágy szinterei: „Talán nem is több; talán nem is más, mint az időn kívüli vágyának iránya”. – A vágy, ill. létszomj központba helyezése, miként az élet halál kontextusában való felfogása egyetemesen jellemző a Kelet filozófiájára, elsősorban a buddhizmusra, amelynek alapelvei Schopenhauer⁴⁷ műveiben tükröződnek – ez utóbbiak mindenképp hatással voltak Zalai gondolatvilágára⁴⁸. E tanítás egyik fő motívuma, hogy „az élet gyökere a sóvárgás (akarat)⁴⁹, az életben soha nem teljesíthető ‘elolthatatlan szomjúság’, ‘fékezhetetlen, csillapíthatatlan, teljesíthetetlen vágy’.” A teljesülés csak a vágy

ellobbanása, „a vágy megszűnése” lehet, vagyis a vágy dimenziójából való kilépés. Kelet evidenciája az élet és halál egysége, egymást feltételező mivolta is; a létesülés örvényében mindkettő szükségszerű; valóságuk áthatja egymás valóságát.

(Zárszó) Filozófia és pszichológia végzettségemnek megfelelően keresem az olyan területeket, amelyek e két tudomány metszetében találhatók. Ezen belül az „1900-as pillanat” különleges módon tanúskodik arról, hogy a filozófiától éppen függetlenné vált és önmagát természettudományként meghatározó lélektan mellett hogyan élt tovább a lélekről elméleti síkon értekező gondolkodás, illetve hogyan reagált ez a kísérleti pszichológia törekvéseire. A születő új diszciplína önmagán túlmutató hatással is rendelkezett: volt, aki számára úgy tűnt, hogy az empirikus lélektan minden más szellemi tudományok alapjául fog szolgálni. E nézet és ambíció ellen lépett fel az antipszichologista áramlat, mely főként a logika lélektantól való függetlenségét akarta bizonyítani. E bizonyítás nehézségeit, s az ellentábor érveit vettem szemügyre a *Logika és lélektan* című fejezetben.

A századforduló lélek-kutatásainak módszertani érdekessége továbbá, hogy James, Brentano, Zalai és Bergson többé-kevésbé még introspektív vizsgálódásokat is folytattak, amit fogalmi elemzésekkel egészítettek ki: s ha e kutatások ma már nem is minősülnek tudományosnak, eredményeik behatóbb elemzése forrásként szolgálhat jelenlegi munkáink számára. A jövőben ilyen alapokon tervezem az idő fogalmának, illetve az idő pszichikai megélésének, és a mindezek alapját képező agyi/neurobiológiai folyamatoknak vizsgálatát; mindezekhez számos előtanulmányt is végeztem, ami dolgozatom James és Bergson kapcsolatáról szóló részének idő-fejezetében vázlatosan már megmutatkozik.

Zalai Béla életművének feldolgozását azért tartottam és tartom lényegesnek, mert egyrészt igen sok jelentős korabeli irányzat konvergál írásaiban, másrészt teljesen eredeti vonalvezetést képvisel; mindkét, méltatói által sokszor hangsúlyozott vonás kiemelkedővé teszi a magyar filozófia történetében. Az életművön belül Zalai „korai” munkája (disszertációja) azért volt számomra leginkább vonzó, mert interdiszciplináris irányba tájékozódik: a filozófia körébe vonva a lélektani magyarázatot, ugyanakkor a kettő közti határokat is megállapítva, a logika és lélektan kapcsolatának kérdéséhez is hozzászól. E kérdést illetően, tegyük hozzá, még ma sincs egyezés: a korabeli álláspontok jórészt továbbra is jelen vannak. Két erős érv áll egymással szemben: az egyik a logika függetlenségének és általános érvényűségének evidenciájából indul ki, miként Husserl és követői; a másik viszont a természettudományokban egyre inkább tért hódító funkcionalista és adaptacionista eszmékből – ahogy azt a pragmatikusok és gondolat-ökonómiát vallók tették. Utóbbi vonal evolucionizmusa alapján áll a kognitív pszichológia, noha a kérdést még ez sem tekinti lezártnak. Egyik vizsgálatuk ama ’centrális koherenciával’ kapcsolatos, mely az emberi észlelésben és megértésben egyaránt jelen van: igen egybehangzóan a Zalai-féle ’tudati rendszerezés’ és a jamesi kontextusteremtő percepció eszméjével.

A két tudomány – filozófia és lélektan – kutatásainak összevetése számomra nem azt jelenti, hogy egyik a másikra lenne visszavezethető: inkább elemzéseik párhuzamba állítását látom lehetségesnek, továbbá, hogy az egyikből nyert eredményeket a másiknak módszerével is megkíséreljük előállítani.

A tanulmány készítésével párhuzamosan kezdtem el másodmagammal James: *The Principles of Psychology*-jának, minden idők egyik legpregnansabb művének fordítását, amely azóta szintén elkészült.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁRON LÁSZLÓ (1985): Az én és a halál Zalai Béla korai írásaiban, In: „Számadás”, ELTE
- ÁRON LÁSZLÓ (1982): *Edmund Husserl*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- BACSÓ BÉLA (1984): Zalai Béla filozófiai írásai elé, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 7–13.
- BALÁZS BÉLA: ‘Zalai Béla’, In: *Világ*, 1915. ápr. 21. VI. évf. 110. sz. 8.
- BELL, DAVID: Reference, Experience, and Intentionality, In: HAAPARANTA, L (ed.), (1994): *Mind, meaning...*, 185–209.
- BEÖTHY OTTÓ (1977): Zalai Béla. Egy pálya emlékezete, In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerk.: Kiss Endre, Nyíri J. Kristóf, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 211–236.
- BERGSON, HENRI (1990, reprint): *Idő és szabadság: tanulmányok eszméletünk közvetlen adatairól*, Universum reprint, Szeged
- BERGSON, HENRI (1972): *Mélanges*. Presses Universitaires de France, Paris
- BERGSON, HENRI (1970): *Œuvres*. Presses Universitaires de France, Paris
- BERGSON, HENRI (1987, reprint): *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON (1993): Zalai Béla kiadatlan esszétöredéke a halálról: „Encomium mortis”. *Holmi*, 1. sz.
- BRENTANO, FRANZ (1981): Sensory and Noetic Consciousness, Psychology from an Empirical Standpoint III., Routledge & Kegan Paul, London and Henley
- DIENES VALÉRIA (1914): *A mai lélektan főbb irányai*. Haladás Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- FÉKETE ÉVA, KARÁDI ÉVA (szerk., 1981): *Lukács György levelezése (1902–17)*. Magvető, Budapest
- FLOURNOY, THÉODORE (1917): *William James filozófiája*. A. M. E. K. Dsz. Kiadóvállalata, Budapest
- FOGARASI BÉLA (1915): Zalai Béla – In memoriam, *Athenaeum*, 4. sz.; külön lenyomatban: 1916, a Szerző különkiadása.
- FÖLLESDAL, DAGFIN (1994): Husserl and Frege: A Contribution to Elucidating the Origins of Phenomenological Philosophy, In: *Mind, meaning...*, 3–47.
- GAUCHOTTE, PIERRE (1992): *Le pragmatisme*. Presses Universitaires de France, Paris
- HAUSER ARNOLD (1978): *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HAAPARANTA, LEILA (ED., 1994): Mind, Meaning and Mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege, Kluwer Academic Publishers
- HEIDEGGER, MARTIN (1989): *Lét és idő*. Gondolat, Budapest
- HELL JUDIT, LENDVAI L. FERENC, PERECZ LÁSZLÓ (2000): *Magyar filozófia a XX. században*. Első rész, Áron Kiadó, Budapest
- JAMES, WILLIAM (1999): ‘La Notion de Conscience, fin’; In: *Philosophie, Numéro 64*
- JAMES, WILLIAM (1975): *Pragmatism*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England
- JAMES, WILLIAM (1983): *The Principles of Psychology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England
- KARÁDI ÉVA, VEZÉR ERZSÉBET (szerk., 1980): *A Vásárnap Kör*. Dokumentumok, Gondolat, Budapest
- KELEMEN JÁNOS (1981): *Benedetto Croce*. Kossuth Kiadó, Budapest
- KISS ENDRE (1982): Az etikai rendszerezésről (Zalai Béla), In: *A világnézet kora*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÖNCZEI GYÖRGY (1983): *Egy elfeledett filozófus: Zalai Béla*. Szerk., bev., jegyz. Könczei György; Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégium, Budapest
- KUSCH, MARTIN: The Criticism of Husserl’s Arguments against Psychologism in German Philosophy 1901–1920, In: HAAPARANTA, L (ed), (1994): *Mind, meaning and mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege*. Kluwer Academic Publishers
- LAPOUADE, DAVID (1999): William James, *Philosophie*, 15–30.
- LÉNÁRD FERENC (1989): *A lélektan útjai*. Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, Franklin-társulat Budapest
- MEZEI BALÁZS (1994): Pszichologista volt-e Franz Brentano?, In: Brentano: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Kossuth Kiadó, Budapest
- MILL, JOHN STUART (1843): *The System of Logic*. Trübner, London
- NAGY BARNA: *Zalai Béla gondolatvilága*. Kézirat (Bacsó Béla jegyzetei alapján)
- NOVÁK ZOLTÁN (1979): *A Vásárnap Társaság*. Kossuth Kiadó, Budapest
- NYÍRI J. KRISTÓF (1977): Az impresszionizmus osztrák filozófiája. Mach és Mauthner. *Valóság*, 2. sz., 45–55.
- NYÍRI J. KRISTÓF (1972): Nemlétezők csillagfényénél. A platonizáló antipszichologizmus értelmezéséhez. *Világosság*, 8/9. sz., 464–473.
- PALÁGYI MENYHÉRT (1904): *Az ismeretlan alapvetése*. Athenaeum, Budapest

- PLÉH CSABA (2000): *A lélektan története*. Osiris, Budapest
- RÁBA GYÖRGY (1981): *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- RÉVÉSZ GÉZA: ‘Dr. Béla Zalai; Ein ungarischer Philosoph in russischer Kriegsgefangenschaft gestorben’, In: *Pester Lloyd Morgenblatt*, 1915. márc. 29. 62. évf. 88. sz.
- RUSSELL, BERTRAND (1994): *A nyugati filozófia fejlődése*. Göncöl Kiadó, Budapest
- RUSSELL, BERTRAND (1968): *Filozófiai fejlődésem*. Gondolat kiadó, Budapest
- SÁNDOR PÁL (1973): *A magyar filozófia története 1900–1945*. Magvető Kiadó, Budapest
- SÁNDOR PÁL (1967): *Henri Bergson filozófiája*. Gondolat kiadó, Budapest
- SCHOPENHAUER, ARTHUR: *Szerelm, élet, halál – Életbölcseesség*. Göncöl Kiadó, Bp.
- SIMONOVITS ANNA (1982): Palágyi Menyhért filozófiai nézetei, In: *A magyar filozófiai gondolkodás a század-élon*. Szerk.: Kiss Endre, Nyíri J. Kristóf; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 121–155.
- SMITH, BARRY: Husserl’s Theory of Meaning and Reference, In: HAAPARANTA, L (ed), (1994): *Mind, meaning and mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege*. Kluwer Academic Publishers
- SMITH, BARRY (1987): Zalai Béla és a tiszta lét metafizikája, *Magyar Filozófiai Szemle*, XXXI. évf. 13. sz.
- SZILASI VILMOS (1919): ‘A tudati rendszerezés elméletéről’, In: Alexander Bernát (szerk.): *A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 2. füzet*
- TITCHENER, EDWARD BRADFORD (1983): A gondolkodás kísérleti pszichológiája, In: Pléh (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest
- TRIKÁL JÓZSEF (1912): *William James bölcselete*. Athenaeum, Budapest
- WORMS, FRÉDÉRIC (1999): James et Bergson, lectures croisées, *Philosophie*, 54–68.
- WUNDT, WILHELM (1898): *A lélektan alapvonalai*. Franklin Társulat, Budapest
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 43–114.
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A metafizika, mint perszeveráló szükségletek szimbolikus összegzése, In: *A rendszerek...*, 34–42.
- ZALAI BÉLA (1911/1984): A realitás-fogalom típusairól, In: *A rendszerek...*, 128–182.
- ZALAI BÉLA (1913-1914/1984): A rendszerek általános elmélete, In: *A rendszerek...*, 316–467.
- ZALAI BÉLA (1910/1984): Etikai rendszerezés, In: *A rendszerek...*, 115–127.
- ZALAI BÉLA (1912/1984): Tárgyelméleti vizsgálódások, In: *A rendszerek...*, 224–315.

JEGYZETEK

- 1 K.T.Ö.R., 43–44. o.
- 2 I. m. 43. o.
- 3 Uo.
- 4 G. Heymans: *Die Gesetze und Elemente des Wissenschaftlichen Denkens*, Barth, Leipzig, 1905, s. 33; id.: Kusch: *Psychologism*, p. 58., in: L. Haaparanta (ed.): *Mind, Meaning and Mathematic*, Dordrecht, Kluwer 1994. pp. 51–83.
- 5 W. Jerusalem: *Der kritische Idealismus und die Reine Logik. Ein Ruf im Streite*, Braumüller, Wien und Leipzig, 1905, s. 103.; id.: Kusch, p. 58.
- 6 C. Sigwart: *Logik*, vierte, durchgesehene Auflage, besorgt von H. Maier, Mohr, Tübingen, 1921, s. 24; id.: Kusch, p. 59.
- 7 E. Dürr: ‘Über die Frage des Abhängigkeitsverhältnisses der Logik von der Psychologie’, *Archiv für die gesammte Psychologie I*, 1903, s. 14; id. Kusch, p. 59.
- 8 Mezei Balázs: ‘Pszichologista volt-e Franz Brentano?’, 1994, 10. o., in: Brentano: *Az erkölcsi ismeret eredete*, Kossuth Kiadó, Bp.
- 9 M. Schlick: ‘Das Wesen der Wahrheit nach der modernen Logik’, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* 27, 1910, s. 410; id.: Kusch, p. 57.
- 10 Mezei Balázs: *Pszichologista volt-e...*, 7. o.
- 11 I. m. 10. o.
- 12 Pléh Csaba: *A lélektan története*, Osiris, 2000, 338. o.
- 13 I. m. 339. o.
- 14 Brentano nem Husserl ellenében és a szkepticizmus védelmében írja ezeket, csupán számot vet a szkepticizmus lehetséges érveivel, mielőtt a belső észlelés evidenciáját állítaná. Vö. F. Brentano: *Sensory and Noetic Consciousness, Psychology from an Empirical Standpoint III.*, 1981, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, p. 3.
- 15 H. Aschkenasy: ‘Zur Kritik des Relativismus in der Erkenntnistheorie’, *Archiv für systematische Philosophie* XV, 1909, s. 397; id.: Kusch, p. 64.
- 16 Melchior Palágyi: *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, 1902, id.: Simonovits, 1982, 135. o.
- 17 Palágyi Menyhért: *Az ismerettan alapvetése*, Athenaeum, Budapest, 1904, 1–2. o.

- 18 C. Sigwart: *Logik...*, 1921, s. 23; id.: Kusch, p. 66.
- 19 W. Wundt: *Psychologismus und Logizismus, Kleine Schriften*, 1. Bd., Engelmann, Leipzig, 1910, s. 623–25, id.: Kusch, p. 71.
- 20 J. Schultz: Ueber die Fundamente der Formalen Logik, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* 27, 1903, s. 28, id.: Kusch, p. 72.
- 21 M. Schlick: Das Wesen..., 1910, s. 415, id.: Kusch, p. 72–73.
- 22 D. Føllesdal, 1994, p. 38, in: Haaparanta (ed.): *Mind, Meaning...*, pp. 3–47.
- 23 J. S. Mill: *The System of Logic*, 1843, Trübner, London, p. 573.
- 24 Ernst Mach, 1886; id.: Nyíri J. Kristóf: Az impresszionizmus osztrák filozófiája. Mach és Mauthner, in: *Valóság*, 1977, 2. sz. 47. o.
- 25 Vö. Beöthy Ottó: *Zalai Béla...*
- 26 *R.Á.E.*, 435. o.
- 27 Vö. *A.R.T.*, 129. o.
- 28 W. Jerusalem: *Der kritische Idealismus...*, 1905, s. 97–98, id.: Kusch, p. 74.
- 29 William James: 'La Notion de Conscience, fin'; In: *Philosophie, Numéro 64*.
- 30 H. S. Thayer: Introduction, In: William James: *Pragmatism*, 1975. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- 31 Vö. Bertrand Russell: *A nyugati filozófia fejlődése*, Göncöl, Bp., 1994, 662–663. o.
- 32 B. Russell: *Filozófiai fejlődésem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1968, 247. o.
- 33 Henri Bergson: Sur le pragmatisme de William James; Vérité et réalité, In: *La pensée et le mouvant*, p. 251.; *Œuvres*, pp. 1449–1450.
- 34 I. m., p. 247.; *Œuvres*, p. 1447.
- 35 P. Gauchotte: *Le Pragmatisme*, Presses Universitaires de France, 1992, p. 86.
- 36 Nagy Barna: *Zalai Béla...*, I. 4. o.
- 37 I. m. 12. o.
- 38 I. m. 2. o.
- 39 I. m. 19. o.
- 40 *K.T.Ö.R.*, 43. o.
- 41 *R.Á.E.*, 453. o.
- 42 I. m. 410. o.
- 43 Zalai Béla kiadatlan esszétöredéke a halálról; az 1984-ben kiadott gyűjteményes kötet nem tartalmazza, s Beöthy Ottó Zalai Béla pályaképezéshez fűzött műjegyzéke sem tesz róla említést. Autográf kézirat a ELTE könyvtára kéziratárában található; a két lap mindkét oldalán a szerző által számozott négy oldal folytatása valószínűleg nem készült el, vagy ha létezik a teljes szöveg, akkor mindez ideig ismeretlen. (F 69/m raktári jelzet alatt, Zalai Béla hagyatékában.) Az esszéről először Áron László értekezésében olvashatunk (Áron László: *Az én és a halál Zalai Béla korai írásaiban*, In: Számadás, ELTE, 1985), amely az életművön belül, a korai írások között helyezi el, kiemelve az irracionális jelenlétének szükségességét a racionális elméletben, s a halál és élet kölcsönös, a szerkezet problémájához vezető anyagforma kapcsolatát. Megjelenése: *Holmi*, 1993. I. 100–102. o., Bogoly József Ágoston bevezető keletkezés- és hatástörténeti tanulmányával.
- 44 Vö. Martin Heidegger: *Lét és idő*, Gondolat, Bp., 1989. II. szakasz I. feje.: A jelenlét lehetséges egészlete és a halálhoz viszonyuló lét, 409–453. o.
- 45 I. m. 447. és 725. o.
- 46 Révész Géza: 'Dr. Béla Zalai; Ein ungarischer Philosoph in russischer Kriegsgefangenschaft gestorben', In: *Pester Lloyd Morgenblatt*, 1915. márc. 29. 62. évf. 88. sz. 6. o.
- 47 Vö. Schopenhauer: A halálról, In: *Szerelmem, élet, halál – Életbölcesség*, Göncöl Kiadó, Bp., 21–71. o.
- 48 Schopenhauer filozófiájáról Zalai különböző műveiben tesz említést; Vö. *A metafizika...*, 40. o.; *Tárgyelmeleti vizsgálódások*, 255. és 261–262. o.
- 49 Vö. Schopenhauer, 24. o.: „Az élethez való akarat az ember legbensőbb lényege.”